

ՄՈՒՐԵՆԻՍԻ «ՕԽՏԸ ԴՌՆԻ» ՎԱՆՔԸ

Տողաձորն ընդգրկում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրության շրջանի Վեդատեսիլ անկյուններից սեկը՝ Իշխանազետի շրջաժանի լանջերը: Կուսական լայնասողարթ խիտ անտառներով ու մրգաշատ այգիներով պատած լեռներն ու ձորակները, թավշյա մարգագետիններն ու մշուշով պարուրված ժայռածերպերը, արծաթափայլ գետակներն ու սառնորակ աղբյուրները մի առանձին հմայք են տալիս անպուգական հովտին:

Եվ, արդյոք, կա՞ այլ հովիտ, որ ավելի գեղեցիկ ու առատաբեր լինի, քան Իշխանազետի հովիտն է իր 18 հայկական գյուղերով, 12 վանքային համալիրներով, 72 եկեղեցիներով, 45 բնակատեղիներով, 68 հին գերեզմանատներով, 11 միջնադարյան կամուրջներով, 7 խոշոր ամրոցներով, 2 բերդաքաղաքներով, 13 իջևանատներով, 6 քարեդարյան կացարաններով, 137 աղբյուր-հուշարձաններով, 350-ից ավելի խաչքարերով ու բազմաթիվ այլ բնույթի հուշարձաններով հանդերձ: Անցյալի կառույցների քանի հարյուրերորդ մասն են կապում այս կոթողները, որոնք արձանագրվել են մի հովտում, որի երկարությունը 25—30, իսկ լայնությունը 7—10 կիլոմետր է: Բոլոր այս հուշարձանների համագումարը, թագն ու պսակը, անցյալի ճարտարավեսի պերճախոս վկան Գտչավանքն է: Նրանից դեպի հարավ-արևմուտք «Օխտը դռնի» վանքն է, էլ ավելի բարձր՝ Կատարովանքը, ապա՝ Գոռով բերդը, ցածում՝ Կարմիր եկեղեցին, անտառի մեջ՝ ձոխտ Պրոզվա ծառի վանքը, դեպի արևելք՝ Մարխաթուն, Կախան, Սոնեգա անուններով վանքերը, Գրիգոր Նարեկացի եկեղեցին: Իշխանազետի աջ ափին Կավաքավանքն է, Վենսա ամրոցից հյուսիս՝ Ծաղկավանքը: Թաղոտ գետակի վրա կախված լեռան ուստին՝ ձվավանքը, Յոթ խաչ վանքային համալիրները, դիմացը՝ Քթիշ բերդը, Իշխանազետի վրա Իգյակոց, Տողի, Հիլիվորի, Հաթամի կամուրջ-

ները, ափերին՝ Հայկական, Տախես Կարմրաքար բնակատեղիները:

Գտչավանքից ոչ այնքան հեռու, Մուխրենիս գյուղից 3,5 կիլոմետր հյուսիս-արևմուտք, Յուդուսեն լեռան ուստին է գտնվում «Օխտը դռնի» վանքը¹: Տեղի չբնաղ բնությունն իր վարմանալի հարստությամբ մի առանձին հղմայք ու ներդաշնակություն է տալիս վանական համալիրին: Լեռնաշղթան, առավել ևս նրա լանջերը ծածկված են թանձրախիտ անտառով: Եվ հանկարծ այդ ամենի մեջ այցելուի առաջ հանում է մի շատ հին ու ինքնատիպ վանք: Թերևս այն հայտնի է և համարվում է երկրամասի հնագույն ու լավագույն հուշարձաններից մեկը, այնուամենայնիվ վաղուց ի վեր աննկատ է մնացել ու չի գրավել հետազոտողների ուշադրությունը:

Գրականության մեջ «Օխտը դռնի» վանքին ընդամենը մի քանի տող է հատկացված²: Նշված է վանքի տեղը և մեկ էլ եկեղեցու խորանների (աբսիդների) քանակը: Այսքանը միայն: Մինչդեռ եկեղեցին հետաքրքիր է թեկուզ այն առումով, որ այն իր հատակագծով առ այսօր միակը լինելով պատմական Արցախ նահանգում, պատկանում է գիտական գրականության մեջ անվանված «Ավան-Հոփսիմե» տիպի սակավաթիվ հուշարձանների ընտանիքին և անշուշտ պետք է դի-

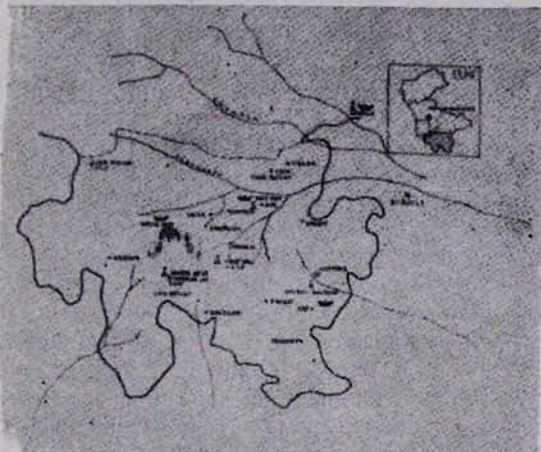
¹ «Օխտը դռնի» անունով մեկ այլ հուշարձան էլ (ավերակ վիճակում) գտնվում է այստեղից մի քանի կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևմուտք, Տումի գյուղի տարածքում:

² Մակար Եպիս. Բարխուսարեանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 78: Ը. Մկրտչյան, Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1980, էջ 83:

Մեծ Երևան, VIII հայր
59 26.27

տարկվի հենց այդ կառույցների հետ բաղդատելով³:

«Օխտը դռնի» վանքի եկեղեցու կառուցման ստույգ թվականը հայտնի չէ, սակայն ճարտարապետական ձևերի, վարդաքանդակների և տարածա-ծավալային մանրամասն դիտարկումը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ այն կառուցվել է 5-րդ դարում:

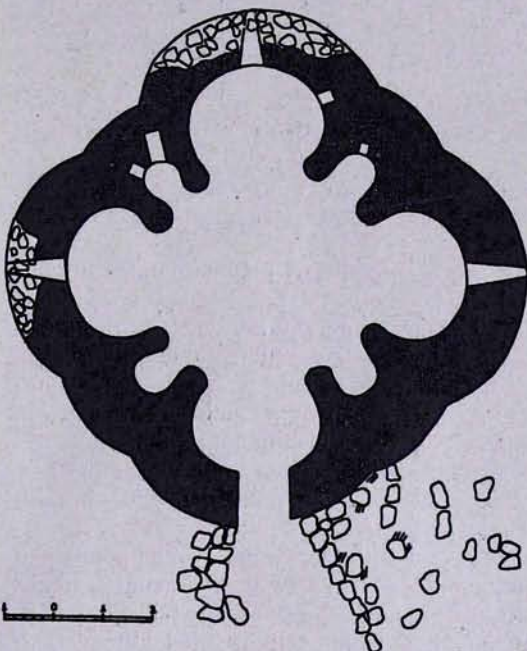
Նկ. 1. Ուղեցույց քարտեզ

Վանական համալիրը բաղկացած է եղել մի քանի շենքերից, որոնցից համեմատաբար լավ պահպանվածը եկեղեցին է: Մյուս օժանդակ շինությունների ավերակները գրտնըվում են եկեղեցուն կից, նրա հյուսիս-արևմտյան մասում: Գետնի երեսին, պեկերի մեջ աճած ծառերի արանքում չեն պահպանվել բավարար քանակությամբ նյութեր, և դժվար է դրանց մասին հստակ որևէ բան ասելը:

Եկեղեցու ամբողջ կառուցվածքից երևում է, որ հետագա դարերում վերանորոգումներ չեն եղել, դրա համար էլ հատակագիծը և ծավալային հորինվածքը մնացել են անփոփոխ:

Եկեղեցին միջին մեծության շինություն է. հանդիպակաց մեծ խորանների հեռավորությունը ներսից 8-ական մետր է: Նման հատակաձևը ներկայացնում է այն տիպը, որը որոշ տարբերակներով օգտագործվում էր Հայաստանում 5—7-րդ դարերում և հետա-

գայում: «Այն, որ այս տիպի տարբեր տաճարներում, երբեմն այս կամ այն չափով տարբեր են ներքին մասերի, այսինքն երկար ու կարճ առանցքների թվային հարաբերությունները, կամ ինչ-որ ձևով տարբեր են արտաքին պարագծերը, նույնիսկ տարբեր են անկյունային սենյակների քանակն ու ձևերը, միևնույն է դրանք մի ստեղծագործություն են: Այդ բոլորի մեջ նույնն է ներքին հատակաձևը և որ գլխավորն է՝ տվյալ տիպի ամենաբնորոշ և պարտադիր առանձնահատկությունը՝ անկյունային մասերի լուծման եղանակը 3/4 խորջերի ձևով⁴: Այդ տիպի հուշարձանները ճարտարապետության պատմության մեջ նշված են մեկ ընդհանուր անունով՝ «երեք քառորդ խորջերով քառակոնիս» (տետրանկոնիս) տաճարներ⁵:

Նկ. 2. «Օխտը դռնի» եկեղեցու (V դ.) հատակագիծը

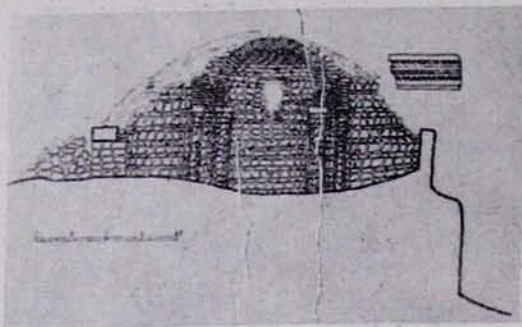
«Օխտը դռնի» եկեղեցու զմբեթատակ տարածությունը ներառված է երկու մետր բացվածքով և մոտավորապես հավասար խորությամբ չորս պայտաձև, խաչաձև դասավորված առանցքային խորաններով և բացվածքով դեպի կենտրոն ուղղված չորս փոքր 3/4 անկյունագծային որմնախորջերով, որոնք հենախորջերի դեր են կատարում՝ ապահովելով զմբեթի անկյունային փոխանցումների կայունությունը⁶:

⁴ Տիրան Մարության, Ավանի տաճարը, Երևան, 1976, էջ 4:

⁵ Նույն տեղում:

³ Ինչպես հայտնի է, այս տիպի հուշարձաններից մինչև այժմ արձանագրվել են 20 եկեղեցիներ, որոնցից 13-ը գտնվում են Հայաստանում (այդ թվում 6-ը՝ Արևմտյան Հայաստանում), 7-ը՝ Վրաստանում: Նույնատիպ 21-րդ հուշարձանը «Օխտը դռնին» է՝ Արցախի նահանգում, 4-րդ դարում կառուցված Ամարաս և Կատարովանք քրիստոնեական առաջին տաճարների հարևանությամբ:

Եկեղեցու արտաքին ձևը, որն արտահայտում է նրա ներքին կառուցվածքը, ներկայացնում է մի վարդյակ՝ կապված չորս մեծ և չորս փոքր կիսաբոլորակ թերթերով: Խորանների և որմնախորշերի միջև կան կիսաբոլորակ տեսքով որմնապույուններ, որպիսիք չեն հանդիսւում այդ տիպի հայկական մյուս հուշարձաններում: Գմբեթակիր կամարների արանքում, որմնախորշերի վերևում պահպանված քարե շարվածքը թույլ է տալիս ա-

Նկ. 3. «Օխտը դոնի» վանքի եկեղեցու կտրվածքը արևելք-արևմուտք առանցքով

սելու, որ գմբեթատակ բազմանկյունը ութանկյուն է: Առանցքային խորանների և 3/4 խորշերի եզրակամարները հենվում են որմնամույթերի խոյակների վրա: Խոյակները ութն են, որոնցից արևելյան խորանի որմնապույունների երկու խոյակները քանդակազարդ են, մյուսը ոչ մի տեղ չհանդիպող հևառձ, ատամնազնդիկաշար պարզագույնով պսակված:

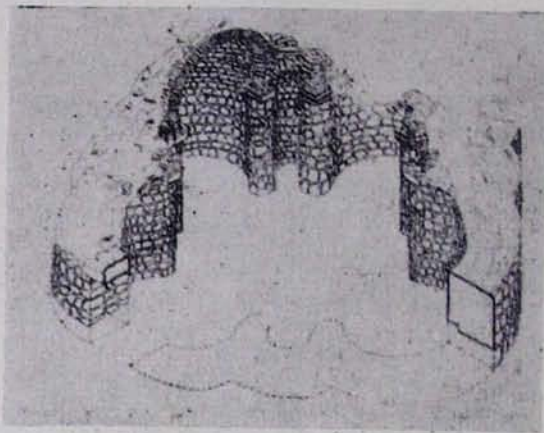
Տաճարը, բնցառությամբ խոյակների, ամբողջապես կառուցված է անտաշ և կոպտատաշ քարերով: Կառույցի շինարարական արվեստում տիրապետում է հետևյալ սկզբունքը՝ յուրաքանչյուր շարք խոշոր քարերից հետո, հաջորդ շարքը իրականացված է մանր քարերով: Պատերը հաստ են՝ 105—135 սմ: Հեռաքրքրական են որմնապույունները, որոնք չեն պատվում և նրանց շարվածքը համաձուլված է խորանների շարվածքի հետ՝ կապմեով նրանց շարունակությունը: Եկեղեցու միակ մուտքը բացվում է արևմտյան խորանից: Այն իր բացվածքով ուղղված է արևելք-արևմուտք առանցքից 30 աստիճանով դեպի հարավ: Դռան (պնությունը 105 սմ) բարավորի միակտոր քարից վերև ոչինչ չի պահպանվել: Մասամբ բարվոք վիճակում են հարավային և հյուսիսային պատերը: Հյուսիսային խորանի մասում շենքը կանգնած է

մինչև թմբուկի տակը: Միակ պահպանված լուսամուտը բացվում է հյուսիսային խորանից, որը արտաքին մասում քանդված է: Տաճարը ծեփված է եղել կրաշաղախով, որից տեղ-տեղ հետքեր են նկատվում:

Եկեղեցու երկրորդ հարկաբաժինը գմբեթն էր, որի ծանրությունը բաշխվել էր առանցքային պայտաձև կամարների և անկյունագծային հենախորշերի վրա: Դժբախտաբար գմբեթը լրիվ փլվել է և թափվել աղոթասրահի ներսը:

Թե ինչպիսին էին գմբեթի ներքին և արտաքին հորինվածքը, լուսամուտների երեսակները, դժվար է առանց պեղումների հավաստի տեղեկություններ հայտնել:

Հեռաքրքիր է, որ նույնատիպ մի այլ հուշարձան էլ նկարագրել է Թորոս Թորամանյանը: Այն գտնվում է Արթիկի շրջանում՝ Հոռոմ գյուղի հյուսիս-արևելյան բարձունքի վրա: Նա գրում է. «Շենքը ունի միջակ մեծություն և հատակագիծը վարդաձևի նման է: Առաջին և վերջին օրինակն է, որ տեսնում եմ այսօրինակ շինության նախաքրքիստոնեական ավերակների մեջ: Անհավասար մեծությամբ կիսաբոլորակ աբսիդներով շրջապատված էր այս շենքը՝ ներսից և դրսից

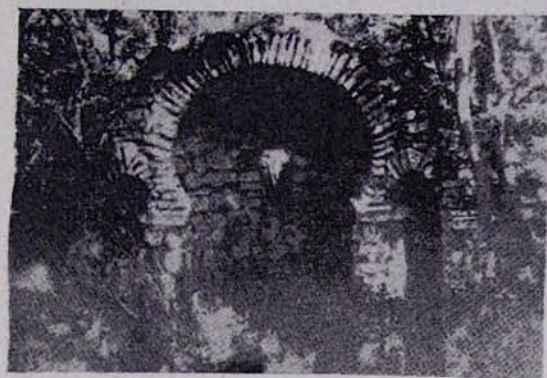
Նկ. 4. «Օխտը դոնի» եկեղեցու աքսոնոմետրիկ կտրվածքը

միանգամայն որոշ: Սև բազալտի անձև քարերով կապված է այս շենքը և շատ աննշան չափով, մուրճի հարվածների տակ պոչերը հազիվ կանոնավորված են»⁷: Մեջքերված նկարագրությունից պարզ երևում է, որ նա լիովին նման է դիտարկվող եկեղեցուն:

⁶ Սո. Մազականյան, Երևանը և նրա շրջակայքը, Երևան, 1971, էջ 33:

⁷ Թորոս Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 1, Երևան, 1942, էջ 18:

«Օխտը դռնի» եկեղեցին 5—7-րդ դարերում կառուցված քառակոնի տիպի հուշարձաններին նման լինելով հանդերձ, ինքնատիպ է և իր մեջ ներառելով քրիստոնեական առաջին պաշտամունքային կառույցների

Նկ. 5. «Օխտը դռնի» եկեղեցու հյուսիսային հատվածի ներքին տեսքը

բնորոշ ճարտարապետական տարրեր (խորանների հավասար մեծություն, կամարների ընդգծված պայտաձևություն, պատերի զգալի հաստություն, որմնամույթերի խիստ հնաճ խոյակներ, և այլն), ունենալով ավելի նախնական հորինվածք, քան մինչև օրս հայտնի բոլոր նույնատիպ հուշարձանները, հանդիսանում է նրանց համար նախօրինակ ու պետք է ենթադրել, որ այն կառուցվել է 5-րդ դարում:

7-րդ դարի մատենագիր Մովսես Կաղանկատվացու պատմությունից գիտենք, որ 5-րդ դարում Արցախ-Ուտիքյան հայաշխարհի փոքրիկ թագավորության հիմնադիր Վաչագան Բարեպաշտը կառուցել է տվել տարվա օրերի թվով վանքեր ու եկեղեցիներ⁸, հետևապես բացառված չէ, որ հայոց Արևելից կողմանց գավառներում, որտեղ հուշարձանները ոչ միայն չեն ուսումնասիրված, այլև հաշվառված չեն, հանդես գան նույնատիպ տաճարներ ևս:

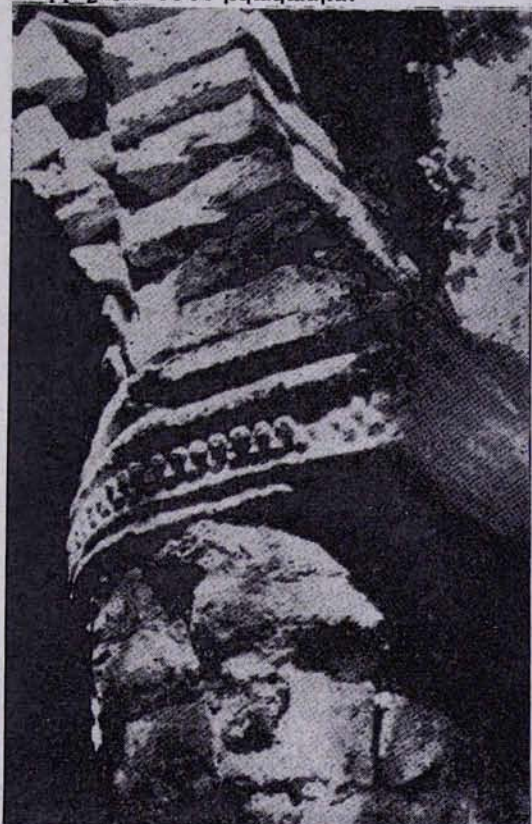
Վանքի տարածքում չեն պահպանվել վիճակներ, բացի ավելի ուշ շրջանի պատկանող երկու խաչքարերի արձանագրություններից: Խաչքարերից մեկը ընկած է եկեղեցու արևելյան խորանի խորքում, իսկ մյուսը՝ նրանից դեպի հարավ-արևմուտք, 150մ. հեռու գտնվող մի ավերակ մատուռում: Առաջին խաչքարը 10—12-րդ դարերի ոճով կերտված կոթողներին հատուկ առանձնահատկություն-

ներով պարզ խաչի տեսք ունի: Միջինից փոքր՝ 45×60 չափերի խաչքարը երկված է եռանկյուններով: Վերին մասում, խաչի թևերի կողերից՝ ուսեր են, ծայրերից կախված խաղողի ողկույկներով: Ներքևի մասում խաչքարն ունի անթվագիր հետևյալ արձանագրությունը՝

ՅԻՇԵԱՅ ՔՍ ԱԾ
ԶԱՇՈՏ ԵՒ ՈՂՈՐՄԵԱՅ

Երկրորդ խաչքարը թվագրված է և ունի հետևյալ արձանագրությունը՝ Հ. թվ: ՆՂԳ: ԶԿԱՆԴԻԼԻՆ ՄԻ(ԱԲ)ԱՆ ՈՎ ՍՈՒՐԲ ՏԵՐՈՒՆԻ ԲԱՐԵՆԱԽՍԵ ԱՌ ՔՍ:

Այս խաչքարը Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում մինչև այսօր հայտնի ամենահին թվագրվածն է և կերտվել է Ամարասի հովտում պահպանված Ղազարի խաչքարից 47 տարի շուտ՝ 1044 թվականին:

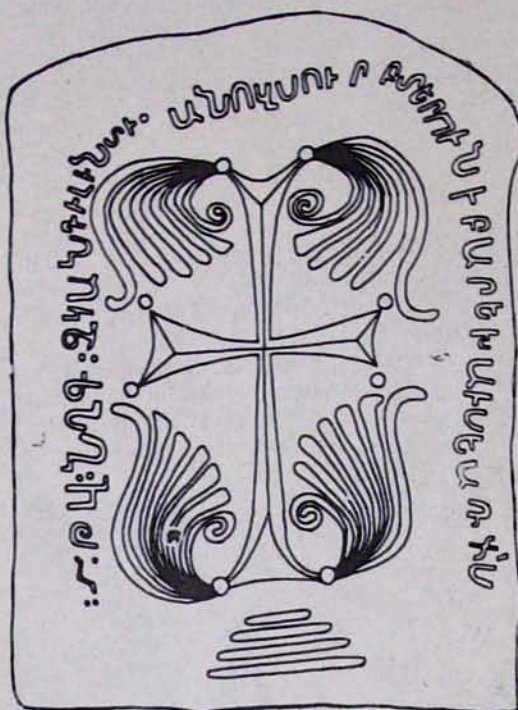

Նկ. 6. «Օխտը դռնի» եկեղեցու հյուսիս-արևելյան որմնամույթի խոյակը

«Օխտը դռնի» վանքը, գտնվելով Դիզակի վարչական կենտրոն Դողի և եպիսկոպոսանիստ Գտչավանքի մոտերքում, բնականաբար եղել է Դիզակի իշխանների հովանավորության տակ: Վանքից մի քանի կիլոմետր

⁸ Մովսեսի Կաղանկատուացու, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1912, էջ 387: Բագրատ Ուրուբաքյան, Գանձասար, Երևան 1981, էջ 4:

հեռու են գտնվում նշանավոր Քթիշ և Գոռու բերդերը, որոնք հիշվում են Թովմա Արծրունու պատմության մեջ, արաբական նվաճող-

Նկ. 7. «Օխտը դռնի» վանքի մոտի մատուռում
դրված խաչքարը (1044 թ.)

ների դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարի առնչությամբ⁹: Վանքի մոտերքում է գտնվում վանական աղբյուրը, «քրոջ» անունով գերեզմանը¹⁰, իսկ ընդարձակ բնակատեղին իր փլված շենքերի հետքերով, հին տապանաքարերով, խաչքարերով հանդերձ, սփռված է անտառով մեկ և Չկռատափ տարածքում: Տեղացիների կողմից հնավայրը կոչվում է Շինատեղ:

«Օխտը դռնի» վանքը դեռ իր գաղտնիքները լրիվ չի բացել: Տեղում հնագիտական և այլ կարգի ուսումնասիրությունները անկասկած երևան կբերեն նոր նյութեր, որոնք լույս կափռեն վանքի պատմության վրա՝ թույլ տալով որոշելու նրա տեղն ու դերը հայ բազմադարյան ճարտարապետության պատմության մեջ^{*}:

ՇԱՀԵՆ ՄԿՐՏՉՅԱՆ
ՌԱՖԻԿ ԱԲԳԱՐՅԱՆ
ՍԱՄՎԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

⁹ Թովմայի Արծրունու, պատմությունն տանն արծրունեաց: Թիֆլիս, 1917, էջ 304:

¹⁰ Ավանդության համաձայն «Օխտը դռնի» եկեղեցին կառուցել է հայրենի երկրամասի պաշտպանության համար պոռված յոթ եղբայրների միակ քույրը, որի գերեզմանը կոչվում է «Քրոջ գերեզման» և նույնպես համարվում է սրբավայր: Ի պատիվ քաջամարտ եղբայրների, այստեղ եկող ուխտավորը վառում է յոթ մում: Ի դեպ, վանքի անվան ստուգաբանությունը կապվում է յոթ եղբոր և նրանց անվամբ կառուցված եկեղեցու յոթ խորանների հետ (չհաջված արևմտյան խորանը, որտեղից բացվում է դուռը):

* Չափագրությունները կատարել են Ռ. Աբգարյանը և Գ. Դարբինյանը:

